

քարոզած սուրբ հաւատոց և քարոզութեան արդիւնքը համառօտել երկու խօսքով:

Արդէն յիշեցինք զՍանդուխտ և զվկայա-
կիցսն: Ազգային եկեղեցւոյ պատմութիւն,
սոնական կարգաւորութիւնք, շարականք,
սողք և ճառընտիր վկայագիրք կը յիշատա-
կեն ու կը դրուատեն թաղէի աշակերտքը՝
Ոսկեանք, յանուն իրենց գլխաւորին որ
խրիստի կամ Ոսկի կը կոչուէր: Այդ անուն՝
յունական է, և ինք՝ հաւանականաբար նոյն
ազգէն, որ անշուշտ հարկահանաց գլուխ էր
կամ ի դիմաց կայսեր հրեշտակութեամբ գա-
լով ի Հայաստան, հանդիպեցաւ թաղէի՝
ըստ վկայագրաց, և ընդունելով ի նմանէ

զմկրտութիւն և քահանայ ձեռնադրուելով,
նորահաւատ ընկերօքը առանձնացաւ ճշգ-
նութեամբ ի սահմանս Բագրեւանդայ, ուր
և « ի հովիտս Եփրատայ, ի ծաղկազարդ
վայելչութիւնս » մկրտեցին զՍուքիասանս,
զազատազգիս և զեծատոհմս, որ յարքու-
նական փառաց և ի հաճոյից՝ կը զիսէին ի
Սուկաւ լեառն ջրաբայիս, մինչ ետեւէն կը
հասնէին արքունի խնդրակը, և չյաջողելով
ըջնել անոնց միտքն յուղղութենէ հաւատոց՝
կը նահատակէին սրով:

Այսպիսիք են մեր նախնական քրիստո-
նէութեան սիրալի յիշատակը:
(Շարայարեյի)

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՅԱՆՏՐԻ ՅԱՐԵՒԵԼՍ

(Տես յէջ 302)

ԻԶ

Մեկնումն. — Քրդաց մեծնային գիշոյ մը. — Տեղւոյն տեսարան. — Ժամանումն
յԱրկաշտի. — Փոքորիկ:

Յուլիս 17. — Որոշած ըլլալով որ յԱր-
կուտի ճամբայ ելլենք, առտուն կանուխ հրա-
մանը կու տանք որ վրանները վերցընեն:
Ամենահանգիստ էր անցուցած գիշերնիս, ոչ
տաքութիւն և ոչ դաշտային մթնոլորտ զմեզ չեն
նեղեր և ոչ մեր քունը՝ այս բարձրաբերձ
մենակութեան մէջ: Այն ատեն որ ոտուրնիս
Մասեաց հողոյն վրայ գրինք՝ տենդը անհէ-
տացաւ մեզնէ:

Մինչ վրաններն վերցընելու հետ են, չեմ
դադրիր զբանչացմամբ նկատելէն զԱրարատ,
որ աղետական զուխը կը բարձրացընէ ա-
նամայ երկնից ընդարձակութեան մէջ: Գա-
զաթն այնչափ մօտ կը թուի՝ որ կը կարծեմ
թէ քանի մը ժամէն կարելի պիտի ըլլայ ինձ
հոն հասնիլ: Ոսկայն այդ վերելից համար
երկու օրուան ճամբայ կտրելու է, եթէ հը-
նարաւոր ըլլար այդ միջոցին, յորում ձիւնը
գետ խիստ առատ է: Այդ բարձրութեան

հասնելու փորձոյն յարմարագոյն եղանակը՝
օգոստոսի վերջերն կամ օհպտեմբերի մէջ է,
երբ ձիւները իրենց նուազագոյն վիճակին
մէջ են: Իսկ փորուն Արարատայ վերելց՝
որ գտնուած կէտերնէս կը սկսի, կը համա-
րիմ թէ ինչոք ժամուան ճամբայ բաւական
ըլլայ, թէպէտեւ չունի մեծ և հետաքննելի
կարեւորութիւն մը:

Գնդապետաց հետ նախաճաշիս ընելէն
ետքը, որոց ցոյց տուած սիրալիք ընդունե-
լութիւն մտքերնէս պիտի չելլէ, 19 աստիճան
բարեխառնութեամբ բանակետողէն կը մեկ-
նիմք: Վերջին աշնարկ մը կը ձգեմ Փղբուն
Արարատայ վրայ, որ քիչ ատենէն պիտի ան-
հետանայ ալբերնէս երբ Մեծին չորս բարձր
շրջապատիքն, ու գեղեցիկ արօտատեղեօք
գծուած ճամբայ մը կը բռնենք՝ մինչ ի 2360
մետր բարձր: Այս կէտին վրայ քիւրդ գիւղի
մը կը հանդիպինք, իրենց ձմերուցաց, որ կը

ձևանայ հողին մէջ փորուած քանի մի երկայն խողովներէ ու չոր քարերով ամենախեղճ հիւղերէ: Խողովներն՝ ձմեռուան ծառի ճիւղերով ծածկուած՝ ախոռի տիղ կը ծառային. իսկ մարդկանց բնակութեան համար շինուած տներէն աւելի խեղճ և նախնական բան անկարելի է նկատել:

Քիչ մը անդին ձգուած են Արալզի թաթարաց սպիտակ և բոլորշի վրաններն, որք ամառը կու գան Արարատայ կողին՝ 2000 մետր բարձրութեան վրայ սպաստանելու:

Բնոներու մեծութեան և ծանրութեան պատճառաւ՝ կարաւանն յամրաքայլ կը յառաջնայ: Եւ կը պարզուի այսուրեւս գիմաց առատութիւն ծաղկանց, մեծ մեծ և կապոյտ ակընեանց, սամթի տնկոց, վայրի վարդենեաց, անմեռուկ ծաղկանց և այլն: Քանի մը վայրկեանէն ուրիշ քիւրդ գիւղի մը կը հանդիպինք, ուր լուրի տեղ հալած ձիւնը կը գործածեն:

Հողոյն միօրինակ կազմաւորութիւնն բազալ գրուած է ի մխրոյ և հրաբխային փխրաքարանց (tufs) մնացորդներէ: Եւ այս փխրային մէջ՝ ճամբան երթալով կը գէշնայ ու գրեթէ կը կորսուի, հետք մը միայն ձգելով՝ կարմիր ու սեւա քարանց աւերակաց:

Միջօրէին՝ երբ արեգական ճառագայթք ուղղակի մեր գլխոյն վրայ էն, հարկ է քիչ մը դադար առնուլ թեթևցնելու համար քանի մը երկվարաց բեռները, ճամբուն կարգէ դուրս անհարթութիւնը նկատելով: Մեր հետն եղող թաթարք բռնադատուած են ճամբուն վրայի արգելք եղող մեծ քարերէն ոմանք վերցնել, միւսները թառալել, որ աստիճաններու տեղ պիտի ծառայեն մեզ: Երիվարներէն թեթևցուցած բեռները՝ իրենց ռառքը վրայ կը կրեն, որպէս զի կարող ըլլան իրենց ռաքերովը և նապաստակի արաթութեամբ գլխընտու ճարը տեսնել՝ այդ գլխուարին ուղւոյն վրայ: Փոսքատ մը, աթժ-գոհութեան խօսք մը չիլտուի մեր կտրին կարուանապետաց բերնէն. այսպիսի պարտաւորութիւն մէջ օրինակելի է արդարեւ մելիմանի մը ցոյց տուած համբերութիւնն և յօժարաւ փոյթ կամքը:

Արորոյ ժամուան մը միջոց՝ ձեռքով ու ոտքով մազլիք՝ մեծ Արարատայ շրջապատին վրայ եմք:

Հեռուէն Ալաիէօզի գլուխը կը ցուցնէ մեզ Երասխայ հովտին հիւսիսակողման սահմանաձայրը: Արարատայ հանդիպակողմէն է Ալաիէօզ, անկէ 1000 մետր նուազ բարձր, սակայն մեծութեամբ և ընդարձակութեամբ իրեն նեցուկ ընդանց՝ կը գնդազանցէ զայն: Հրաբխային իրրու զԱրարատ, միայն քանի

մի ակունք ունի լրոց. և լին մը որ կը թափի յԵրասխա:

Վայրէջքը կը սկսինք. քանի որ Արկուտի կը մօտենանք, այնքան կը բարւոքի ուղին: Ընդարձակ փլատակներէ անցնելէս ետքը, որ քարակոտից տեսարանն ունին, և հին քաղաքին ահաւոր երկաթարժիւ կործանման մնացորդքն են կ'ըսեն, կը ժամանենք ի նորն Արկուտի՝ տեղատարափ անձրեւով ու անապընկալ յանկարծաւաւ փոթորիկով մը:

Մէկէն ի մէկ ձգուած վրաններու տակ ապաստնելով, կը սպասենք մերկին անցնելուն, և ականատես կ'ըլլանք Արարատի զագաթուն վրայ տեղի օւնեցած ձեան հրաշատեսիլ փոթորիկի մը: Վասն զի Արկուտիի անձրեւը քանի մը Հաղար ոտք վերը ձիւն է: Անկաւելի է ճիշդ գաղափար մը ունենալ և ընծայել ահագնազորոգ փայլակնաստատ կախ ծալանց, որ մերթ ընդ մերթ թանձր մէզը պատռելով՝ կը ցուցնեն մեզ լեռան սպիտակազգեստ գլուխը, զիւքը պատող սեւա ամպոց մէջ:

Մեծամեծ արծիւք կը թռչտին չորս կողմը՝ անհնարաբար և ահաբեկ. այդպիսի թեւատարած մեծութիւն ունեցող թռչուններ երբեք տեղ մը տեսած չեմ:

Արարատայ երկրագիտական կազմութիւն՝ թէպէտ շատ ասեմէ ի վեր հրաբխային ճանկցուած էր, և բայց միայն Արիխի հեռազատութիւններէն ետքը հասկցուեցաւ թէ այս հին հրաբուխը, ինչպէս Հայաստանի ու Կապասի մէջ գտնուածներուն շատը՝ անդանձն ծայրքմանց կը վերաբերին. որք մերթ խոտ և մերթ անձաւաղ, գոյներին կը փոխեն ի սեւած ի կանաչ, դեղին և կարմիր աղիւսային: Տեղ տեղ մեծ Արարատայ վրայ սեւա լաւայի վազք այնպէս լաւ պահած են իրենց ձևը և նորութիւնը, որ կարծես թէ վտուվեան վազքը կը յիշեցնեն:

Լեռան վրայ մասնաւոր գիտողութեան արժանի կէտ մ'այն է, որ զագաթան վրայ դիզուած ձեանց կարգէ դուրս չափովն ալ, որոշմամբ լի են և բաժանիք, իր ցամաք ու ամառանաւոր գաղիվայրը՝ բոլորովին գուրկ են ի լրոյ: Երկու կամ երեք աղբիւրք կը գտնուին Արարատայ կողին վրայ, և առուակքն՝ ձեանց հալելէն ձեացած փոքրիկ մատուներ են: Ստուերի և գովութեան պալատութիւնն է որ ամառուան մէկ մասին անբնակելի կ'ընէ այս դաւառներն: Այն պատճառաւ է որ Մասիաց քանի մը գիւղից բնակիչք՝ երբ կը տեսնեն և կ'իմանան լրոյ սպիտակութիւն, կ'առնուն իրենց հօտը ու կ'երթան մինչև սառնարանաց մօտ տընկելու իրենց վրայներն, ուր որ հեղեղաւոր

դեռ ի հողոյ ծծուած չեն, ուր հրաբխային մոխրոց ընթացքէն քամուելով, կ'երթան հեռուն կը ծաւալին:

Կարելի է որ այս ընդերկրեայ լրոց մէկ մասը, հողոյն խորութեան մէջ դեռ եւս տաք լաւայից լանդիպելով՝ այնչափ կը շոգիանան որ կարող կ'ըլլան այնչափ հեղեղէք արտադրել՝ որոնցմէ մին այնչափ աղետալի եղաւ Արկուտի 1840 տարւոյն յունիսի քսանին: Նոյն ատեն՝ հին ատենէ մնացած հրաբորդ խային բաժակ մը որ լերան հիւսիսանդը կը գտնուէր՝ մէկէն ի մէկ յանկարծ կը բացուի. թանձր շոգին կը սկսի բարձրանալ յերկինս, շատ ու շատ վեր քան զգագաթն Արարատայ, ու տարածուելով օդոյն մէջ՝ ծծմրային հոտ կը ծաւալէ ամէն տեղ: Նոյն ժամանակ լեռը կը սկսի մռնել, ու պատահաւորաբար ահագին մեծութեամբ քարեր ու ժայռից կտորուանք դուրս ցատքեցընել: Շոգւայ բռնութենէն հողը կը ճաթըռտի, և Երասխայ յատակէն տաք լրոյ չերմուկք սկսան բղխիլ:

Այսպիսի ժայթքման հետեանք տեսնուեցան և զգալի եղան մինչ ի Պայեգիտ, Երեւան և ի Նախիջևան, ուր անձանց կորուստք ալ պատահեցան: Բայց մեծագոյն գոբաղդու թիւեր՝ հովտին վերին մասին մէջ էր, ուր ահագին հիւս մը ձեան՝ արգելով սառնարանէն իջնող հեղեղը՝ որոյ ստորաւը կառուցուած էր հին գիւղը, իր լրերովը քանի մը ժամուան մէջ ընդարձակ լին մը ձևացաւ: Հիւսով ձևացած պատուարը կարող չեղաւ դէմ գնել լրոյն բռնութեանը, որով հսկայական ծածկոյթ մը տրոյց տարածուեցաւ գիւղին վրայ, և աւերման գործը ի գլուխ հանեց:

Ահաւասիկ ինչ որ այս աղէտից վրայ կ'աւանդէ սակաւաթիւ յերկարակեացներէն ծերունի մը որ հօտիցը այցելութեան համար լերան վրայ ելեր էր:

« Գիւղերը սոսկալի ձայն մը լսելի եղաւ. գետները սուղեմբուս տակ կը շարժէր: Ահարեկի՝ իմիներս մտածելով, լեռնէն վար կ'իջնեմ: Երբ կը հասնէի առաւօտեան դէմ, հոն ի մէջ հովտին՝ ուր որդուցս և իրենց ընտանեացը բնակութեան գեղն էր, ուրիշ բան չիգտայ՝ բայց եթէ իրարու վրայ դիզուած ժայռեր, Այդ քարանց տակ թաղուած էին իմ խեղճ զակւորներս, ամէն սիրելիքս, ունեցածս չունեցածս, աշխարհիս վրայ խեղճ ու միայնակ մնալով, ուր դեռ եւս կ'ապրիմ: »

Թէպէտ Արարատ յաճախ ունեցած է բուռն ցնցումներ, բայց պատմութեանց մէջ սառչիւն յիշատակութիւնն է այս իր ժայթքման: Թիւնէկս 1785ին կ'աւանդէ թէ ի գլուխ

Մասեաց բոց ու մուխ տեսած ըլլայ, բայց տարակուսական գրոյց մը կը թուի այս: Չաւազան ճանապարհորդք ալ կ'աւանդեն թէ, զգագաթան մօտ ծծմրային բուրուաներ զգացած ըլլան՝ զիրենք անհանդիստ ընկելու չափ սատարին. զոր վերելքներէն մին, Մարկով (décomposition) կ'ընծայէ:..

Արկուտի գիւղը շինուած է ճիշդ ի ստորոտս մեծ պատահուածի մը՝ զոր Արարատ իր հրաբխային յուզմանց մէջ բացեր է, ճեղքելով իր ծոցը: Այս պատահուածին մէջ կ'իջնէ Մասեաց գլխաւոր սառնարանը:

Արկուտի բաւոյն նշանակութիւնը յայտնի է, ի յիշատակ այն աւանդութեան որ Նոյն հաշակապետին կ'ընծայէ հոն նախկին այգւոյ տնիսգործութիւնը:

Նախկին գիւղը գրեթէ երկու հազար բըշ նակիչ ունէր: Տիպուա Մոնփերոյ՝ որ 1834ին այցելեց, սև լաւայով ու խալածե եկեղեցի մը տեսաւ, տաաներորդ դարու արձանագրութեանը: Բայց եկեղեցւոյն շինութիւն՝ շատ աւելի յառաջ էր քան զայդ ժամանակ. ու Հայոց համար մեծ ուխտատեղի մը սեպուած միշտ, ենթադրելով թէ նոյն տեղւոյ վրայ Նոյն ընծայած ըլլայ Աստուծոյ իւր առաջին յովանկը: Կ'աւանդեն դարձեալ թէ եկեղեցւոյն հիմունքը ձգած ատեննին՝ հոն գտած ըլլան զմարմինս սրբոց առաքելոցն Աղդէի և Մատթէի. իսկ նոր գիւղը՝ Հնոյն աւելի բակներէն քիչ հեռու շինուած է. բնակիչքն են թաթարք՝ և առի՛ն աղէտէն ապրող և խալըսող սակաւաորոք ընտանիք:

Խմելու միակ ջուրը՝ սառնարանէն իջնող առուակիցն է. տղմոտ ջուր մը ուստի մարդիկ և անասունք իրենց ծարաւը կը մարեն, և թէպէտ կան ակունք՝ բայց աղային են: Համառօտ բռնեց. վատաաղղ և աղտեղի գիւղ մ'է Արկուտի, չըլապատեալ ի բազմաթիւ ճահճաց, լի գարշահոտ սատակներով անտանոց, զորոնք բնակիչքն անհոգութեամբ անթաղ կը թողնեն: Միայն մեր վրաններուն մօտ երկու կողու, երեք ոչխարաց, չորս շանց և հինգ ձիոց անթաղ սատակք կան. բազմաթիւ ագռաք և անգեղք կը թալըտին անոնց վրայ:

Ամէն տեղէ յաճախ, միակ այրելի նիւթը՝ աղիւսած և յարգախառն աղբն է. որն որ սովորութիւն ունին ամէն տան դիմաց դիզել ու տարածել. ու երբ երեսուն կամ քառասուն հարիւրորդամետր թանձրութիւն կ'ունենայ և կը չորցընեն ու յետոյ կտոր կտոր կ'ընեն: Մեզի համար մեծ յուսահատութիւն մ'է այս այրելին, որովհետեւ խմելի ջուր չըլլալով թէյն է միայն մեր ըմպելիքը. դըժ-

բաղդարար՝ սամավարը միայն փայտի ածուխով կը վառուի. և մենք փայտի հետքն անգամ չգտնելով հոն՝ կը բռնադատուինք նա. նապարհորդութեան համար հետեւնիս ունեցած ժալլուող աթոռներուն օտքերը վառելի փայտի տեղ գործածել: Տեսնելու էր թէ որ պիտի խնայութեամբ և խնամքով այս հա. գուաքիւտ փայտերը կը գործածէր Գէորգ. ինչուան թէ խմելէն ալ ինքզինքը կը զրկէր: Ինչուան հիմայ ըստծնեմնէս բաւական կը

հասկցուի թէ հանդական կողմ մը չունի Արկուռի. կը թողունք ըսել թէ բնակիչն ալ բարի համբաւ մը չեն վայելեր: Սահմանազլուոյն թափառականներուն հետ խօսքը մէկ ըրած՝ զլխաւոր գործերնին և պարսպ. մունք՝ մաքսաննդութիւնն է կ'ըսեն. մեզի ալ ընդունելութիւն մը ցոյց չտուին և ոչ հա. մակութիւն մը, ինչ որ ուրիշ տեղուանք ա. մենեին չէր հանդիպած մեզի:

(Շարայարեի)

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՔԱՐՈՋԱԾ ԱՊԱՀԱՐՁԱՆ

Եր ազգի մէջ հրապարակաւ որ և է խնդիր յուզեցաւ. իսկոյն մեր բոլոր կատարելութիւնքն յայտնի կը լինին: Հայրենիք վերջերս սկսաւ ջերմապէս պաշտպանել ապահարգանք—իւր բառով ամուսնացածութիւն. — և ահա յուռեցաւ տեսակ մի հայ երիտասարդութեան ձայնը. — անոնց մին գրեց. « Հաւատացէ՛ք թէ հանրային միտ. քը առ հասարակ կը հակի ամուսնալուծութեան պաշտոնապէս մեր մէջ ընդունուելուն կողմը », որ է « Հայրենիքի քարոզած մարդասէր սկիզբունքը » (1). — Եւ թէ մի ստուառ խմբի մէջ երկու հոգի միայն հակառակիւ են ապահարգանին: Այդ իմացանք. և իմանալու համար՝ թէ մեր մէջ ողջ երիտասարդութիւնն ալ կայ, — և չենք տարակուսիր թէ կայ, — գեռ չսեցինք անոնց ձայնը: Երկրորդ, տեսնուեցաւ որ մեր մէջ աշխարհականն է եկեղեցական օրինաց մեկնիչ... Իւր հաճոյից համեմատ: Երրորդ, իմացանք՝ որ եկեղեցին պարտաւոր է եղեր վաւերացնել « ինչ որ կը փափաքի ժողովուրդը »: Իբրեւ թէ ոտնին ըսէին զըլխոյն. մենք ուր կ'ուզենք, հոն պարտիս առաջնորդել մեզ. — անշուշտ կը ներէ Հայրենիք մեր այս բացատրութեան: — Զորրորդ, տեսանք՝ որ հայ վիճակաւորք այդ չաւատակու. թեանց առջև իրենց չըթնեմը սոսնձով կպուցած միացին. և մանաւանդ լսեցինք՝ թէ « ար-

դէն կղերին յաւամիտ մասը գործնականին մէջ թողատու ոգի մը ցոյց տալ սկսած է վերջին տարիներ » (2). և մնացեր է մի սակաւաթիւ մասն՝ որ Հայրենիքի դէմ ուրիշ պատասխան չունի հղեր, բայց միայն՝ « Զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի՛ մեկնեցէ » (3):

Եւ Հայրենիք իբր մի անկատու տան մէջ կը կայթէ և կը պարէ ըսելով. երկիւղ չու. նիմ. իմ դէմ մաքառող ճանճ մ'ալ չկայ: Ամէն օր քաջալերական նամակներ կ'ընդունի « զաւառական քաղաքներէ, որոց անունը փափկանկատութիւնն իրեն կ'արգիլէ յայտ. նել », և թէ ինքն անոցմէ կարեւորները միայն կը հրատարակէ եղեր, զանոնք՝ որ իւր կարծեաց ձեռք կու տան, գրուած լինելով այնպիսի անձերէ՝ որք « անձնապէս զոհ եղած են ամուսնական շղթաներուն », և որոց մթաղ. նած աչերուն այդ պայմանի մէջ քնականապէս երկնակութիւնէ զատ ուրիշ բան չերեիր ա. պահարգանի մէջ, և ամուսնութեան անու. ծութեան մէջ՝ ամենայն չարիք. և ահա այդ. պիտեաց ըրած ողբամիտ և անկողմնակալ դատաստանաց գլուխ պիտի խոնարհէ եղեր հայ ազգը:

« Եթէ պատահին, կ'ըսէ Հայրենիք, անար. գայր քննադատութիւններ... ճշմարտութիւնը, ինչպէս յայտնի է, շատ (միայն չափ) դժբերն չէ գտնել և ոչ մէկ ծիւթի մէջ՝ առանց սխալ. մոռնիք և խորհափումի » (4) — Այդ վեր-